

**ƏTA TƏRZİBAŞININ MƏHƏMMƏD FÜZULİYƏ AİD TƏDQIQATLARI****Orxan Əli oğlu İsayev**

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, AMEA

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti tanınmış alim Əta Tərzibaşının elmi fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiqatlar Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Alim dahi şairin irsini tədqiq etməklə bu sahədə bir sıra yeni iddiaların müəllifi kimi tanınmışdır. Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını bir neçə istiqamətdə tədqiq etmişdir. Bunlar arasında şairin doğum yeri ilə bağlı fikirləri böyük maraq kəsb edir. İlk dəfə 1953-cü ildə “Əl-Ədib” dərgisində Məhəmməd Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini irəli sürdüyü məqaləsi dərc olunmuşdur. Bundan sonra həm İraq, həm də Türkiyənin bir sıra nüfuzlu jurnallarında Füzulinin doğum yeri ilə bağlı məqalələri nəşr edilmişdir. Bundan əlavə Əta Tərzibaşı Füzulinin dili, üslubu, şeirlərindən işlənən qapalı anlamalara da ədəbiyyatşünas kimi aydınlıq gətirmişdir. Əta bəyin həm ərəb, həm də türk dillərini bilməsi Füzuli irsinin daha dərinə tədqiqinə şərait yaratmışdır. Şairin türkcə divanı və ərəbcə yazdığı qəsidələr də Əta bəyin tədqiqat obyekti olmuşdur. Əta Tərzibaşının müxtəlif illərdə Füzuliyə aid yazmış olduğu məqalələr 2016-cı ildə İstanbulda kitab şəklində nəşr olunmuşdur. “Füzuli haqqında yazılar” kitabını Nizami Kövsəroğlu tərtib etmişdir. Kitabda Füzuli ilə yanaşı XVI əsrdə Bağdad ədəbi mühitində yazıb yaratmış digər şairlər haqqında da zəngin məlumatlar yer almışdır.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, Kərkük, Divan ədəbiyyat, qəsidə, islam

GİRİŞ

Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiqatlar Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində xüsusi yer tutur. İraq azərbaycanlılarının yaratdıqları zəngin ədəbiyyatın zirvəsində dayanan Füzuli sənətkarlığı Əta Tərzibaşını tədqiqatçı-alim kimi özünə çəkmiş, onu böyük şairin yaradıcılığını araşdırmaq kimi məsuliyyətli və çətin bir işə sövq etmişdir. Kərküklü alim müxtəlif illərdə ayrı-ayrı dərgilərdə nəşr etdirdiyi məqalələrdə dahi azərbaycanlı şair Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığının bir çox qaranlıq tərəflərinə işıq salmağı bacarmışdır. Əta bəyin Füzuli irsi ilə bağlı apardığı elmi araşdırmalar onu füzulışünas alim kimi tanıtmış, irəli sürdüyü iddialar elm aləmində böyük maraqla qarşılanmışdır. Əta bəy Füzuli yaradıcılığını araşdırarkən təkcə şairin irsinə müraciətlə kifayətlənməmiş, XVI əsr Bağdad ədəbi mühitini və Füzulinin müasiri olan digər şairləri də tədqiqatə cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Füzuli ilə bağlı hər hansı bir problemi kərküklü alim hərtərəfli araşdırmış, həmin dövrün sənədlərinə daha çox istinad etməyə səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını bir neçə istiqamətdə tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatları ümumiləşdirib aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Füzulinin doğum yeri və tərcümeyi-halı ilə bağlı tədqiqatlar;
2. “Mətləül-Ətiqad” əsəri və şairin ərəb dilində olan qəsidələri ilə bağlı tədqiqatlar;
3. Füzuli əsərlərində işlənmiş gizli mənaların izahı ilə bağlı tədqiqatlar;
4. Füzulinin müxtəlif qəzəllərinin təhlili ilə bağlı tədqiqatlar.

ƏSAS HİSSƏ

FÜZULİNİN DOĞULDUĞU YER. Əta Tərzibaşıya qədər tədqiqatçılar Füzulinin Bağdad, Kərbəla və ya Hillədə doğulması ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirirdilər. 1953-cü ildə Beyrudda çıxan “Əl-Ədib” dərgisində ərəb dilində dərc etdirdiyi məqalə ilə Əta bəy ilk dəfə Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini irəli sürmüşdür. Sonrakı illərdə yazdığı bir çox məqalələrlə araşdırıcı öz fikrini elmi faktlarla sübut etməyə çalışmışdır. 1955-ci ildə “Türk yurdu” jurnalının 251-ci sayında



dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır: “Biz bu yazımızla indiyə qədər üzərində dayanılmamış başqa bir yer ətrafında düşündüklərimizi açıqlayırıq ki, bunu əski, yeni bir neçə qaynaqlara o cümlədən orijinal olaraq Füzulinin yaşamış olduğu diyarın və mənsub olduğu İraq türklərinin bir fərdi olaraq şairin özəl tərəflərinə dayanaraq kontrolu mümkün əsaslar yönündə təqdim etməyə çalışmış oluruq. Bu çalışmanın irəlindəki çalışmalar üçün ipucu vəzifəsini icra edəcək mahiyyətində olduğunu sanıram”[2, s. 54]. Əta Tərzibaşı Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini şairin əsərləri, o dövrün sənədləri və xalqın yaddaşında yaşayan Füzuli ilə bağlı xatirələrə əsaslanaraq irəli sürmüşdür. Bir çox füzulışünas kimi Əta bəy də böyük şairin əsərlərini təhlil edərək doğum yerini müəyyən etməyə çalışmışdır. “Füzulinin doğum yerini öz sözlərində hər zaman “İraqi-Ərəb”ə işarə edən “mənşə və mövludum”, “məhəl və məqamım” və “mövlud və məqamım” deyə iki kəlmə istifadə etməkdədir”[2, s.55]. Alim Füzulinin bu ifadələrinə əsaslanaraq yazır: “Bunlardan “mövlud” və “məhəl”i doğum yeri, “mənşə” və “məqam”ı isə yaşadığı yerin qarşılığı olaraq ifadə edir. Bu baxımdan Bağdad, Hillə və Kərbəla Füzulinin məqamı ola bildiyi halda, mövlud və məhəli (doğum yeri) olmamışdır”[2, s.55]. Əta Tərzibaşının bu fikirlərini Türkiyənin tanınmış alimi, füzulışünas Hasibə Mazioğlu da təsdiqləyir. Alim “Füzuli və türkcə divanından seçmələr” adlı əsərində yazır: “... “Füzuli madam ki, mənim məqamım Kərbəla torpağıdır, o halda şeirimizin hər getdiyi yerdə sayğı görməsi gərəkdir. Mənim şeirim altun deyil, gümüş deyil, inci deyil, ləl deyil (dir). Bu sadə şeir bir torpaqdır, fəqət Kərbəla torpağıdır”. Bu qitədəki “məqam”, yəni “bulunan yer” kəlməsi “mövlud”, yəni “doğulan yer” anlamına gəlmədiyindən bu qitə də onun kərbəlalı olduğunu kəsin olaraq həll etmir”[7, s. 1]. Füzulinin tərcümeyi-halı ilə bağlı yazılan əsərlərdə tez-tez adına rast gəldiyimiz Əlvənd bəyin kimliyi ilə bağlı isə Hasibə xanım Əta bəyin fikirləri üst-üstə düşür. Əta Tərzibaşı yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində Əlvənd bəyin “Həmid eli”nin sancaq bəyi olduğunu yazır və onun Kərkükə gəlməsini professor Əbdülqədir Qaraxanın tapmış olduğu sənədin də sübut etdiyini qeyd edir [2, s. 58]. Hasibə Mazioğlu isə Əlvənd bəyi Ağqoyunlu hökmdarı kimi təqdim edir [7, s. 2]. Əlvənd adlı şəxsin kimliyi niyə füzulışünaslar arasında bu qədər marağa səbəb olmuşdur? Bu şəxsin kimliyinin düzgün müəyyən edilməsi Füzulinin doğulduğu il və yerlə bağlı bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirə bilər. Akademik Həmid Araslı yazır ki, Füzuli Əlvənd bəy adlı şəxsə fars dilində qəsidə yazıb və Əbdülqədir Qaraxan bu qəsidəyə əsaslanaraq şairin 1480-ci ildə anadan olduğunu təxmin edib [2, s. 88-89]. Lakin H.Araslı Qaraxanın Əlvənd bəyin Ağqoyunlu şahzadəsi olması fikri ilə razılaşmır. Akademik “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində yazır: “1589-cu ildə Bağdadda yazılmış və dünyada ən mükəmməl Füzuli küliyyatı sayılan nüsxədə həmin qəsidəyə verilən sərlövhə Əlvənd bəyin kim olduğunu aydın surətdə müəyyənləşdirir. Burada göstərilir ki, Əlvənd bəy Əli paşanın oğludur. Bu qeyd həqiqətə uyğundur” [2, s. 89]. Əta Tərzibaşı Əlvənd bəyin kimliyinə Füzulinin doğum tarixini deyil, doğulduğu yerin müəyyən olunması baxımından aydınlıq gətirməyə cəhd edir. Alim nə professor Qaraxanın Əlvənd bəyi Ağqoyunlu şahzadəsi hesab etməsi fikri ilə, nə də Həmid Araslının Əlvənd bəyin Əli paşanın oğlu olması fikri ilə razılaşır. Əta bəy Fazl Demiroğlunun “Tarix dünyası” adlı dərginin İraq üçün hazırlanan xüsusi sayında dərc etdirdiyi vəsiqəyə əsaslanaraq Əlvənd bəyin “Həmid eli”nin sancaq bəyi olduğunu və ərazi baxımından Kərkükə gəlib burada Füzuli ilə görüşə bilmək ehtimalının güclü olduğunu qeyd edir[2, s. 58]. Əta Tərzibaşının fikrincə, Füzuli Kərkükdə doğulub və sonradan Bağdada köçərək bu şəhərdə yaşamışdır. Alim öz fikrini Sadiqinin “Məcmə-ül Həvvas” əsərində yazılmış məlumatlar əsasında sübut etməyə çalışır. Həmin əsərdə Füzulinin Bayat əşirətindən olub Bağdada İbrahim xanın himayəsi altında gəldiyi göstərilir. İbrahim xanın kimliyi ilə bağlı Tərzibaşı konkret olaraq nəşə demir. Bu suala Ə.Qaraxanın 1950-ci ildə yazdığı “Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti” adlı əsərində cavab tapırıq. Ə.Qaraxan yazır: “Səfəvilərin Bağdad valilərindən olub, Füzulinin divanında səmimi və coşqun iki qəsidə və tərcibənd ilə öydüyü Musullu adlı kürd qəbiləsindən olan İbrahim xan Kərbəla, Nəcəf və ətrafındakı məzarlıq və ziyarətgahları ziyarət və təvaf əsnasında Füzulini tanımış və bərabərində

Bağdada aparmışdır” [4, s. 79-80]. Əbdülqədir Qaraxan İbrahim xanın kimliyini müəyyənləşdirməklə yanaşı Füzuli ilə də Kərbəla və ya Nəcəfdə tanış olduğunu qeyd edir. Əta bəy isə bu fikirlə razılaşmayaraq yazır ki, İbrahim xan Qaraxanın və başqalarının dediyi kimi Kərbəla və Nəcəfdən, yəni güneydən deyil, quzeydən gəlmişdir. Quzeydən isə Bağdada yalnız bir yol - Kərkük yolu vardır. Əta Tərzibaşı Məhəmməd Füzulinin Kərkükdə doğulduğunu bir neçə mənbə əsasında sübut etməyə çalışır, qeyri-dəqiq və elmi faktlara söykənməyən fikirləri qətiyyən qəbul etmir. 1971-ci ildə “Türk kultürü” dərgisinin 9-cu sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər” adlı məqaləsində bu cür iddiaların bir neçəsini təhlil edərək heç bir elmi əsası olmadığı üçün rədd edir. Alim adı çəkilən məqaləsində yazır ki, müasir Kərkük şairlərindən olan Hıdır Lütfi Füzuliyə aid yazdığı risaləsində şairin atası Süleymana aid olduğu deyilən bir mənzuməyə istinad edərək şairin hicri 910-cu ildə doğulduğunu qeyd edir. Ə.Tərzibaşı öz məqaləsində həmin şairin Süleymana aid olmadığını bildirir, bu iddianı saxta və uydurma adlandırır [2, s. 108]. 2013-cü ildə “Türkmaneli ədəbiyyat və sənət dərgisi”ndə dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum tarixini yansıtan enteresan bir mənzumə” adlı məqaləsində Hıdır Lütfinin risaləsində yazılmış və Füzulinin atasına aid olduğu iddia edilən şeirə bir də qayıdır. Alim həmin şeiri Hıdır Lütfiyə Molla Sadıq Əfəndinin verdiyini, Molla Sadıq isə ədəbiyyatşünas Əhməd Naci Hürmüzlünün təqdim etdiyini yazır [2, s. 180]. Füzulinin həyat və yaradıcılığına dərinən bələd olan Əta bəy belə bir şairin nə Füzuliyə, nə də atasına aid ola biləcəyi fikri ilə razılaşmır. Bu cür üslubun Füzuliyə və həmin dövr şairlərinə yad olduğunu elmi faktlarla sübut edir. Sonda Molla Sadıq şairin özünə aid olduğunu etiraf edir. Ə.Tərzibaşı yazır: “Füzulinin atasına aid edilən bu düzmə şairin gerçəklə əlaqəsi yoxdur. Əslində, dil, üslub və düşüncə tərz baxımından klassik şair Molla Sadıqın ağzı olub və tamamiylə öz əsəri olduğunu anladığım üçün bu məsələ üzərində ısrarla durmuşdum. Nəhayət, Molla Sadıq olayın iç üzünü sonradan yazıb mənə verdiyi bir şeirlə aydınlaşdıraraq səhvini etiraf etmişdir” [2, s. 182]. Əta bəy “Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər” məqaləsində Hicri Dədənin “Riyazü- Şüara” adlı təzkirəsində Füzulinin həyatından bəhs edən bir yazını da olduğu kimi oxuculara təqdim edir və daha sonra həmin yazını təhlil edərək həqiqətdən uzaq olduğunu elmi dəlillərlə sübuta yetirir. Kərküklü alim Məhəmməd Füzulinin doğulduğu yeri müəyyən etmək baxımından ən incə məqamlara belə böyük həssaslıqla yanaşır. Füzulinin həm şeirlərini təhlil etməklə, həm də o dövrdə böyük şairlə görüşən, ünsiyyət saxlayan dövlət məmurlarının kimliyinə aydınlıq gətirməklə qarşısına qoyduğu məqsədə çatmağa çalışır. Əta bəy Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini irəli sürərkən də məhz əldə etdiyi dəqiq məlumatlara əsaslanır. Əta bəyin fikrincə, İraq türkmanları arasında bu gün də yaşayan xatirələr, rəvayətlər Füzulinin Kərkükdə doğulmasının təsdiqi kimi qəbul edilməlidir. Alim Füzuli ilə bağlı təkcə İraqda deyil, Azərbaycanda da məşhur olan ustadı Rəhmətullahın qızına aşiq olması və bundan sonra aşiqanə qəzəllər yazmağa başlaması ilə bağlı rəvayətə işarə edərək “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır: “Ən son olaraq bir xüsusu da qeyd etmək istərdik ki, o da Füzulinin bir kərküklü olduğu və hətta Qələ (Kərkük qalası nəzərdə tutulur – O.İ.) məhəlləsində doğulduğu və özünün Kərkükdə yaşayan Qızılbaş tayfasının İhvani zümərəsinə mənsub olduğu halda qatı bir sünni olan ərəb dili müəllimi Rəhmətullah əfəndinin qızını sevdliyindən və onu almaq məqsədilə məzhəb dəyişdirirdiyi İraq türkmanları arasında çoxdan dolayan rəvayətlərdəndir” [2, s.61]. Fikrimizcə, Əta Tərzibaşının xalq arasında danışılan bir rəvayəti doğru qəbul etməsinin səbəbi bu rəvayətin ərəblərin və ya digər millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı ərazidə deyil, məhz Kərkükdə və ətraf ərazilərdə yaşayan türkmanlar arasında yayılmasıdır. Əta Tərzibaşının Füzulinin doğum yeri ilə bağlı gətirmiş olduğu təkzibedilməz faktlar digər füzulışünasların da bu iddianı qəbul etməsinə rəvac vermişdir. Onun qeyd etdiyinə görə, vaxtı ilə Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini qətiyyətlə rədd edən professor Əbdülqədir Qaraxan “İslam Ensiklopediyası” üçün yazmış olduğu “Füzuli” məqaləsində şairin Kərkükdə doğulması fikrinə yer vermiş, lakin heç bir qaynaq göstərməmişdir [2, s. 107-108]. Azərbaycanlı alim Mirzə Quluzadə “Füzulinin lirikası” adlı kitabında göstərir ki, Rəşid Akif Hürmüzlü də Füzulinin kərküklü olduğunu və bu şəhərdə doğulduğunu 1961-ci ildə Bağdadda nəşr olunan “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzuli kimdir?” adlı məqaləsində qeyd etmişdir [5, s. 8].



FÜZULİNİN SƏNƏTKARLIĞI. Əta Tərzibaşı ərəb dilini mükəmməl şəkildə bildiyi üçün Füzulinin ərəbcə yazdığı əsərləri, əsasən də “Mətlə-ül Etiqad” əsərini daha dərinlən tədqiq etmiş və bu yöndə bir neçə məqalə nəşr etdirmişdir. Əta bəy bu əsəri ilə Füzulinin həm fəlsəfi düşüncələrinə qiymət verir, həm də dahi şairin dini görüşləri ilə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürür. Digər bir maraqlı fakt isə ondan ibarətdir ki, Tərzibaşı məqalələrinin birində Füzulinin Leninqradda aşkarlanan “Mətlə-ül Etiqad” əsərini və ərəb dilində olan qəsidlərini şairin ərəbcə divanı adlandıraraq yazır: “Füzulinin əsərlərini izləyən araşdırıcılar bu divanı çoxdan aramaqda idilər. Nəhayət, bunun bir nüsxəsi Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) şairin bəzi əsərləri ilə birlikdə tapılaraq Füzuli külliyyatına daxil edilmişdir” [2, s. 65]. Lakin akademik Həmid Araslı 1985-ci ildə ərəb hərfləri ilə nəşr etdirdiyi “Mətlə-ül Etiqad” əsərinin ön sözündə qeyd edir ki, Füzulinin ərəbcə qəsidləri haqqında elmə ilk dəfə Bertels məlumat vermiş və 1930-cu ildə “Füzulinin ərəbcə şeirləri” adlı məqalə dərc etdirmişdir. “Lakin bu məqalə elm aləmində yanlış başa düşülmüş və həmin qəsidlər şairin ərəb divanı kimi qiymətləndirilmişdir” [9, s. 5]. Əta bəyin 1961-ci ildə işıq üzü görən “Füzulinin ərəbcə qəsidləri” adlı məqaləsində daha çox Həmid Araslının 1958-ci il nəşrinə istinad etməsi və bəzi fikirləri ilə razılaşmaması da maraq doğurur. H. Araslının fikrincə, Füzulinin ərəb divanı fars və türk divanı həcmində olmalıdır. Əta Tərzibaşı isə yazır ki, 11 qəsidə və 465 beytdən ibarət ərəbcə şeirləri Füzulinin bu dildə yazdığı şeirlərin hamısı olmaya bilər, lakin ərəbcə divanının da fars və türk divanı həcmində olduğunu söyləmək çox çətinidir [2, s. 68]. Əta Tərzibaşı Füzulinin qəzəllərində işlənən gizli mənaların izahı ilə də bağlı bir neçə məqalənin müəllifidir. Alim daha çox müəmma və loğaz şəkilində yazılmış şeirlərin qapalı anlamlarını izah etməklə Füzulinin daha dərinlən başa düşülməsinə imkan yaratmışdır. Əta bəyin bu silsilədən olan məqalələri ilə tanış olarkən “Aşiq oldum yenə bir təzə güli rənayə” misrası ilə başlayan qəzəlinin təfsiri diqqəti daha çox çəkir. Kərküklü alim bu qəzəllə bağlı elm aləminə təkcə öz fikirlərini təqdim etməklə kifayətlənmir, bir sıra tanınmış füzulşünasların da düşüncələrinə yer verir. Əta Tərzibaşının 1989-1990-cı illərdə “Qardaşlıq” dərgisinin ardıcıl olaraq bir neçə sayında işıq üzü görən “Füzulinin bir qəzəliylə bağlı həsbihal” adlı məqaləsi yuxarıda adını çəkdiyimiz qəzəlin izah edilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Alim öz məqaləsində qeyd edir ki, akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində “Aşiq oldum yenə bir təzə güli rənayə” misrası ilə başlayan qəzəli loğaz hesab edir [2, s. 135]. Əta bəyin özü isə “Füzulinin yayınlanmamış bir loğazı” adlı məqaləsində bu qəzələ toxunmur. O, həmin qəzəli loğaz yox, müvəşşəh şeir adlandırır. 2010-cu ildə “Türkman kəşkülü”-nün II cildində nəşr olunan “Ədəbiyyatımızda müvəşşəh şeir” adlı məqaləsində adı çəkilən qəzəli müvəşşəh şeir kimi təhlil edir və beytlərin əvvəlində işlənən hərflərin Ali Bali adına işarə etdiyini göstərir. Əta Tərzibaşı Ali Balinin kimliyi ilə bağlı apardığı tədqiqatdan belə nəticəyə gəlir ki, bu şəxs başmaqçıdır və Füzulinin dostudur. Füzuli də həmin şeiri məhz öz dostuna ithaf edib. “Füzulinin bir qəzəliylə bağlı həsbihal” adlı məqaləsində bu fikrini ətraflı şəkildə izah etməklə yanaşı, digər tədqiqatçı alimlərin də fikirlərinə yer verir. Əta bəy mövzuyla bağlı professor Mirzağa Quluzadə ilə məktublaşır və həmin məktubların da bir neçəsini məqaləyə salır. Professor M. Quluzadə Əta bəyin fikirləri ilə razılaşmayaraq məktublarının birində yazır: “Füzulinin “Aşiq oldum...” qəzəli böyük şairin şəxsi həyatı və öz eşq macərası ilə də bağlı bir əsər kimi qiymətləndirilə bilər. Burada təəccüb ediləcək bir şey yoxdur. Füzuli bir çox qəzəllərində öz duyğu və həyəcanlarını, iztirablarını şərh etməkdədir” [2, s. 137]. İki alimin sonrakı yazışmalarından da aydın olur ki, Mirzağa müəllim Əta bəyin şeirin başmaqçıya ithaf edilməsi fikri ilə razılaşmır. Əta Tərzibaşı professor Mirzağa Quluzadə ilə yazışmalarını tam şəkildə 2014-cü ildə “Türkmenli Edebiyatı və Sanat Dergisi”ndə “Məktublaşma ədəbiyyatı və Füzulinin bir qəzəli” adlı məqaləsində oxuculara təqdim etmişdir. Əta bəy “Aşiq oldum...” qəzəli ilə bağlı təkcə Mirzağa Quluzadənin deyil, Türkiyədə yaşayan alimlərin də fikirlərini öyrənir. Ona göndərilən məktublardan belə məlum olur ki, professor Ali Nihat Tarlan və Əli Marufoğlu qəzəlin başmaqçıya ithaf edildiyini düşünürlər. Adı çəkilən qəzəllə bağlı Əta Tərzibaşının 2006-cı ildə İstanbulda “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzulinin iki qəzəlinin Tarlan tərəfindən edilən şərhindəki qeydlər” adlı məqaləsində yazır: “Rəhmətlik Ali Nihat Tarlanın sözü gedən qəzəlləri şərh etdiyi kitabında başmaqçı məsələsinə toxunmaması, heyranımı çəkmişdir. Çünki 234-cü qəzəlin mövzusunı, bir məktubla

özündən sormuş və mənə 11.11.1965 tarixli bir lütufnamə ilə cavab vermişdir” [2, s. 159]. Yuxarıda Ali Nihat Tarlanın Əta bəyə yazdığı məktubdan və qəzəlin başmaqçıya həsr edilməsi fikri ilə razılaşmasından yazmışdıq. Çox maraqlıdır ki, professor sonradan çap etdirdiyi kitabda qəzəlin şərhini tamamilə başqa cür izah etmişdir. “Aşiq oldum...” qəzəlini Hasibə Mazıoğlu da, akademik Həmid Araslı da məhz Əta Tərzibəşinin düşündüyü kimi şərh edir, qəzəlin başmaqçı olan bir şəxsə həsr olunduğunu vurğulayırlar. Əta Tərzibəşi 1967-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 6-7-ci sayında Məhəmməd Füzulinin “Əvvəl nədir kim haliyə vücudu ihfadədir” misrası ilə başlanan qəzəlini ilk dəfə dərc etdirir. Alimin yazdığından məlum olur ki, bu qəzələ o, Kərkükdə əlinə keçən bir cümgədə rast gəlir. Qəzəl həmin cümgədə “Müəmmayi Mövlana Füzuli” başlığı ilə yazılıb. Əta bəy bu qəzəli müəmma deyil, loğaz kimi təhlil edir. Əta Tərzibəşi bir-birinə çox yaxın hesab edilən bu iki klassik şeir şəklinin qarışıq salınmaması üçün məqalənin əvvəlində yazır: “Loğaz ədəbiyyatda hər zaman “müəmma” deyilən sənətlə yan-yanə gəlir. Müəmma türk və fars şeirinə məxsus bir növ bilməkdir. Ən çox bir və ya iki beytdən qurulan bu bilməclərdə şəxs adı gizlənilir. Loğaz isə daha çox qəzəl tərzində yazılmış bir mənzumədən ibarət olub, əsasən “ol nədir” sözüylə sorğu şəklində başlayır” [2, s. 100]. Bu səbəbdən Əta Tərzibəşi “Əvvəl nədir kim...” qəzəlini müəmma deyil, loğaz hesab edir və qəzəldə “ruh” sözünün gizlədildiyini yazır. Akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində şairin müəmmalarına xüsusi bir bölmə həsr edib. Həmin əsərdə müəllif Füzulinin müəmmaya verdiyi tərif qeyd edərək yazır: “..... müəmma bütün nəzm şərtlərinə uyğun müəyyən bir fikir ifadə edən parça olmalıdır. Lakin bu parça elə yazılmalıdır ki, müəyyən üsullarla orada rəmz yolu ilə söylənilmiş ad və ya başqa məqsəd gizlənməsin” [1, s. 255]. Füzulinin müəmmaya verdiyi tərifə əsaslanıb “Əvvəl nədir kim...” qəzəlini də müəmma hesab etmək olar. Lakin akademik Həmid Araslı məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, loğazları müəmmalardan daha konkret şərtlərlə fərqləndirərək yazır ki, loğaz – orta əsrlərdə müəyyən bir əşyanın yaxud peşənin müxtəlif xüsusiyyətlərini təşbihlərlə göstərən, axırda onu izah etmək, bir növ müəmmaya yaxın, lakin bir qədər aydın şəkildə təsvirini vermək deməkdir [1, s. 259]. Bu tərif haqqında danışdığımız qəzələ tətbiq edərkən, Əta Tərzibəşinin yanlış olduğunu şahidi oluruq. Qəzəlin 3-cü bəndində axtarılan cavab aydın şəkildə izah edilib:

“İsmi vardır, cismi yoxdur, cismi vardır, ismi yox

Xali-məxluq olduğuyçün ayna kimi sadədir” [2, s. 104]. Təkcə bu beytdən söhbətin nədən getdiyini aydınlaşdıq üçün qəzəlin müəmmadan daha çox loğaza uyğun gəldiyini görürük. Baxmayaraq ki, Füzuli özü qəzəlini sonuncu beytdə müəmma adlandıraraq yazır:

“Ey Füzuli kim bilirsə bu müəmma sirrini

Başına tellər taxılson ağıl mürdədədir” [2, s. 104].

Əta bəyin Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi və ona qədər heç bir yerdə nəşr olunmamış qəzəllərindən birinə də 1976-cı ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 3-4-cü sayında dərc etdirdiyi “Füzulinin yayınlanmamış müləmması” adlı məqaləsində rast gəlirik. Qəzəl müləmma şəklində olduğu üçün beytlərin birinci misrası fars, ikinci misrası isə türk dilində yazılmışdır. Əta bəy bu qəzəlin Mövlanənin bir qəzəlinə nəzirə olduğunu qeyd edərək yazır: “Hər iki müləmma qəzəl tərzində farsca-türkcə olaraq əruzun “müstəfilün fa’ilün müstəfilün fa’ilün” vəznə ilə yazılmışdır” [2, s. 115]. Füzuli irsinin öyrənilməsi və tədqiqi baxımından yeni şeirlərin tapılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əta Tərzibəşinin qədim məcmuələrdən, əlyazmalardan tapdığı şeirlər füzulşünaslıq üçün olduqca önəmlidir. Alim təkcə Füzulinin məlum irsi ilə bağlı apardığı tədqiqatlarla deyil, həm də dahi şairin bu vaxta qədər məlum olmayan şeirlərinin aşkar edilməsi yönündə vacib işlər görmüşdür. O, təkcə tapdığı şeirləri nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, bu şeirlərin təhlilinə də xeyli əmək sərf etməklə füzulşünaslığa öz töhfəsini vermişdir.

Əta Tərzibəşi Füzuli irsi ilə bağlı tədqiqatlarında şairin dini mövzuda qələmə aldığı qəzəllərdə gizlənməmiş mənanı aşkar etməklə həm Füzulinin dini görüşlərini aydınlaşdırmağa xidmət edir, həm də onun şairlik bacarığının nə qədər yüksək səviyyədə olduğunu üzə çıxarır. Əta Tərzibəşi

“Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim



Xah kafər, xah mömin tut, budur dinim mənəm” beytini izah edərək yazır ki, ilk baxışdan müəllifin şirk etdiyi ağla gəlir. Lakin Füzuli “büt” deyərkən “gözəl”i nəzərdə tutur [2, s. 84]. Belə bir fikrə Füzulinin

“Büt-i növrəsim namaza şəb-ü rüz mail olmuş,

Bu nə dindir, Allah Allah bütə səcdə vacib olmuş” beytində də görürük. Burada da şair büt deyərkən gözəli, sevgilisini nəzərdə tutur və dinin böyüklüyünü vurğulamaqla gözəlin belə Allaha səcdə etməsinin vacibliyinə işarə edir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan füzulışünasları Füzulinin dini mövzuda olan şeirlərinə başqa cür izah verməyə cəhd edirdilər ki, bu da dövrün amansız və ədalətsiz ideoloji tələblərindən irəli gəlirdi. Məsələn, Füzulinin “Oynar” rədifli qəzəlini təhlil edərkən akademik Həmid Araslı yazır: “Şübhəsiz ki, bu şeirdə ilahi məhəbbət qeyri-təbii bir hiss və həyəcan axtarmaq artıqdır” [1, s. 121]. Lakin Əta Tərzibaşı 1967-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzulidə qapalı anlamlar” məqaləsində “Oynar” rədifli qəzəlin

“Bu qəmlər ki, mənəm vardır, bəirin başına qoysan,

Çıxar kafər cəhənnəmdən gülər əhli-əzab oynar” beytini birbaşa Quranla əlaqələndirmiş və şairin müqəddəs kitabın ayəsinə işarə etdiyini yazmışdır [2, s. 95].

Azərbaycanın görkəmli alimi, ədib və pedaqoq Mir Cəlal Paşayev də Füzulinin “ilahi eşq şairi” olmasını inkar edərək yazır: “İlahi bir eşqin ifadəsini özünə məqsəd seçən bir şairin istifadə etdiyi surət və epitetləri də “ilahi”, mistik olmalı idi. Halbuki din ehkəmi, mistik hədislər, Allahın vəsfinə aid min bir əfsanə aşiqanə qəzəllərin birində də yoxdur. Əksinə, bu qəzəllərdə dinin, şəriətin qadağan etdiyi, mey, işrət həyatı, musiqi və s. məfhumlar çox təkrar olunur, həm də müsbət mənada təkrar olunur” [10, s. 47]. Mir Cəlal Paşayevin bu fikirlərini oxuyarkən dərhal yada Füzulinin məşhur “Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihe əl vurma” misrası ilə başlayan qəzəli düşür. Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” əsərində bu qəzəldən iki dəfə nümunə gətirir. Maraqlıdır ki, alim nümunələrin birində Füzulinin deyil, ona nəzirə yazmış Seyid Əzim Şirvaninin qəzəlindəki beytdən istifadə edir:

“Könül, ta var əlində cami-mey təsbihe əl vurma,

Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma oturma” [8, s. 284].

Bu qəzəl 1950-ci ildə Bakıda çap olunmuş 2 cildlik “S.Ə.Şirvaninin əsərləri” kitabının I cildində də yer almışdır. Mir Cəlal Paşayevlə yanaşı kərküklü alim Əta Tərzibaşı da Füzuli ilə Seyid Əzimin qəzəllərini qarışdır salmış, 1966-cı ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Füzulidə qapalı anlamlar” məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin qəzəlini təhlil etmişdir. Şübhəsiz ki, Əta bəy Füzuli məktəbinin nümayəndəsi sayılan S.Ə.Şirvani yaradıcılığından da xəbərdar idi. Lakin məqalədə mənbə göstərmədiyindən hansı kitabdan istifadə etdiyi və niyə Füzuli qəzəlinin əvəzinə Seyid Əzimdən nümunə gətirdiyi bizim üçün qaranlıq qalır. Bu şeirin bəzən düzgün izah edilməməsi onun Füzuliyə aid olmasını da şübhə altına alır. Lakin professor Mirzəğa Quluzadə “Füzulinin lirikası” əsərində Abdülbaqi Gölpınarlıya istinad edərək yazır: “Müəllif Füzulinin “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihe əl vurma” qəzəlinin şairə aid olduğu haqqındakı şübhə və tərəddüdləri rədd etmək üçün bu şeirin ən qədim əlyazmalarında, həmçinin Bakı, Leninqrada nüsxələrində və Türkiyədəki bütün mötəbər nüsxələrdə olduğuna əsaslanır” [5, s. 69-70]. Əta Tərzibaşının ayrı-ayrı məqalələrdə Füzulinin bu tipli gizli mənə daşıyan dini məzmunlu şeirlərini təhlil etməsi də, haqqında danışdığımız qəzəlin Füzuliyə aid olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Bundan əlavə Tərzibaşı da şeirin müəllifinin Füzuli olduğuna qəti əmin olub. Əks halda ən azı bir cümlə ilə də olsa, qəzəlin müəllifinin Füzuli olmadığı ehtimalına işarə edərdi. Fikrimizcə, Füzulinin bu tip şeirlərinə daha dəqiq izahı Azadə Rüstəmovə vermişdir. Azadə xanım “Məhəmməd Füzuli” monoqrafiyasında şairin dini mövzuda yazdığı şeirlərində istifadə etdiyi “mey”, “meyxanə”, “büt”, “şərab” kimi sözlərin simvolik mənə daşdığını, əslində bu sözlərin “ilahi vəcd oyadan cövhər” mənasında işləndiyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir [11, s. 20]. Əta Tərzi-



başı Füzuli qəzəllərində işlənmiş simvolları, gizli mənaları, dini-təsəvvüf düşüncələrini təhlil etsə də, dahi şairin sufi ideyalarından uzaq olduğunu yazır. Onun fikrincə, şeirlərində nadir olaraq təsəvvüf izlərinə rast gəlinərsə də, bunlar sadəcə onun bəşəri eşqini tərənnüm məqsədinə bir vəsilə olaraq işlədilmişdir [2, s. 90]. Bu fikirlərə biz Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” əsərində də rast gəlirik. Görkəmli alim yazır: “Şairin məhəbbəti, məftunluğu da canlı bir insanın vurğunluğudur. Lakin şairin hiss və həyəcanları o qədər dərin və incədir ki, onun qəlbə vaqifliyi o qədər heyvətləndiricidir ki, insan oxuduqda başqa və yüksək bir aləmə çıxdığını güman edir” [10, s. 47].

YEKUN NƏTİCƏ

Əta Tərzibəşi hər bir türkmən kimi Füzuli sənətkarlığının vurğunu olub. Füzuliyə aid tədqiqatlarını sevərək, könül xoşluğu ilə davam etdirib. Füzuli irsi haqqında yazdığı məqalələrin tarixinə baxdıqda görürük ki, Əta bəy 1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ömrünün sonlarına qədər dahi şairin yaradıcılığını tədqiq edib. O, Füzuliyə aid yeni iddiaların, müəllifi olmaqla yanaşı füzulışünaslıqda qaranlıq qalan bir çox məsələlərə də öz baxış bucağı çərçivəsində aydınlıq gətirməyə çalışıb. Nicat Kövsəroğlu Əta Tərzibəşinin Füzuli ilə bağlı yazmış olduğu məqalələri kitab halına salaraq 2016-cı ildə İstanbulda “Füzuli haqqında yazılar” adı altında nəşr etdirmişdir. Professor Qəzənfər Paşayev bu kitabı yüksək qiymətləndirmiş və burada Füzuli irsi ilə yanaşı XVI-XVII əsrlər Bağdad ədəbi mühiti ilə bağlı zəngin məlumatların yer aldığını qeyd etmişdir [6, s.24]. Əta Tərzibəşinin Füzuli irsi ilə bağlı yazmış olduğu məqalələr kitabda öz əksini tapmış yazılardan daha çoxdur. İraq Respublikasının sərhədlərindən kənarda, əsasən də Türkiyə, Mısır, Livan və s. ölkələrin elmi, ədəbi jurnallarında çap edilmiş məqalələr füzulışünaslıq üçün böyük önəm daşımış, öz elmi əhəmiyyəti ilə daim seçilmişdir. Fikrimizcə, Əta bəyin Füzuli ilə bağlı çoxsaylı məqalələri ilə yanaşı bu kitab da füzulışünaslığa dəyərli bir töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H.M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli: / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, - 1958. - 312 səh.
2. Ata Terzibəşi. Fuzuli hakkında yazılar: / tərt. ed. N.Kevseroğlu – İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, - 2016. - 224 s.
3. Əliyev S.X. Füzulinin poetikası: / S.Əliyev. – Bakı: “Bakı yazıçı”, – 1986. - 221 s.
4. Karahan Abdulkadir. Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti: / A.Karahan. – Ankara: Gaye Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş., - 1989. - 308 s.
5. Quluzadə M.Y. Füzulinin lirikası: / - Bakı: “Elm” mətbəəsi, - 1984, - 474 s.
6. Paşayev Q.M. İraq-Türkmən poeziya antologiyası: [2 cildə] / Q.Paşayev. - Bakı, “Elm və təhsil”, - c. 1. - 2019, - 464 s.
7. Mazıoğlu Hasibe. Füzuli ve Türkce Divanından seçmeler: / H.Mazıoğlu. – Ankara: Kültür Bakanlığı, - 2002. - 240 s.
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [4 cildə] / M.Füzuli. – Bakı: “Şərq-Qərb”, - c. 1. - 2005, - 400 s.
9. Məhəmməd Füzuli. Mətləül-etiqa və ərəbcə qəsidələri: / tərt.ed. H.Araslı – Bakı: Azərbaycan SSR EA, - 1958, - 203 s.
10. Paşayev M.Ə. Füzuli sənətkarlığı: / M.Paşayev. – Bakı: Çarşıoğlu, - 2018. - 348 s.
11. Rüstəmov A.C. Məhəmməd Füzuli: / A.Rüstəmov. - Bakı: “Şərq-Qərb”, - 1994. - 68 s.



ATA TARZİBASHY'S RESEARCH ON MOHAMMAD FUZULİ

O.A. Isaev

The literary environment of the 16th century Baghdad occupies a special place as scientific activity of the well-known scholar Ata Tarzibashi. Researches on Mohammad Fuzuli have a special place in the literary activity of Ata Tarzibashi. The scientist is known as the author of a number of new claims in this field by studying the legacy of Fuzuli. Mohammad Fuzuli are studied the work of Ata Tarzibashi in several directions. Among them, the views of the poet on the place of birth are of great interest. The first article was published in Al-Adeeb magazine in 1953, in which Mohammad Fuzuli suggested that he be born in Kirkuk. After that, a number of influential magazines in both Iraq and Turkey published articles about Fuzuli's birthplace. In addition, Ata Tarzibashi, as a literary critic, explained the language, style and hidden meanings of Fuzuli's poems. Ata Bey's knowledge of both Arabic and Turkish languages created conditions for a deeper study of Fuzuli's heritage. The poet's Turkish divan and poems written in Arabic were also the object of Ata Bey's research. Articles written by Ata Tarzibashi about Fuzuli in different years were published as a book in Istanbul in 2016. The book "Articles about Fuzuli" was compiled by Nijat Kovsaroglu. Along with Fuzuli, the book contains rich information about other poets who wrote and worked in the literary environment of Baghdad in the 16th century.

Keywords: *Literature, Kirkuk, Divan's literature, ode, islam*

ИССЛЕДОВАНИЯ АТА ТАРЗИБАШИ О МОХАММАДЕ ФИЗУЛИ

О.А. ИСАЕВ

Литературная среда Багдада XVI века занимает особое место в научной деятельности известного ученого Ата Тарзибаши. Исследования о Мухаммеде Физули занимают особое место в литературной деятельности Ата Тарзибаши. Ученый известен как автор ряда новых утверждений в этой области, изучая наследие великого поэта. Ата Тарзибаши изучал творчество Мухаммад Физули по нескольким направлениям. Среди них большой интерес представляют взгляды поэта на место рождения. Первая статья была опубликована в журнале «Аль-Адиб» в 1953 году, в которой Ата Тарзибаши предложил что Мухаммед Физули родился в Киркуке. После этого ряд влиятельных журналов как в Ираке, так и в Турции опубликовали статьи о месте рождения Физули. Знание Ата беем как арабского, так и турецкого языков создало условия для более глубокого изучения наследия Физули. Турецкий диван поэта и стихи, написанные на арабском языке, также были предметом исследования Ата бея. Статьи, которые написанные от Ата Тарзибаши о Физули были опубликованы в виде книги в Стамбуле в 2016 году. Книгу «Статьи о Физули» составил Ниджат Ковсароглу. Наряду с Физули книга содержит богатые сведения о других поэтах, писавших и творивших в литературной среде Багдада в XVI веке.

Ключевые слова: *Литература, Киркук, Классическая литература, касиде, ислам*